

УДК 159.922.86-056.49

Чайкіна Н.О.,

PhD., к.психол.н., доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, nataliyachaikina@gmail.com

Україна, м. Полтава

ПСИХОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ-ПРАВОПОРУШНИКІВ

У статті аналізується сутність психологічних детермінант поведінки підлітків-правопорушників, як результат соціопатогенезу. Розглядаються особливості особистісних властивостей, які впливають на асоціальну поведінку підлітків-правопорушників та джерело таких реакцій. Зазначено, що до основних причин правопорушень у підлітковому віці відносять фактори вікових змін і проблеми емоційного характеру.

Представлені результати дослідження ступені залежності схильності до правопорушень від порушень у диспозиційних властивостях особистості підлітків. Проаналізовані показники почуття провини, вербальної і невербальної агресії, типів власного реактивного гніву і акцентуацій характеру, а також тип родини, в якій такий підліток проживає. Акцентується увага, що порушення у диспозиційних властивостях підлітків-правопорушників напряму залежать від взаємостосунків у сім'ї і значимості особи підлітка в ній.

Підкреслюється, що порушення у диспозиційних властивостях особистості проявляються у різного роду мотиваційних відхиленнях стосовно прагматично-ділової, комунікативно-когнітивної, соціально-адаптивної орієнтації та у «Я»-концепції підлітків-правопорушників.

Ключові слова: підліток-правопорушник, соціопатогенез, диспозиційні властивості особистості, асоціальна поведінка, тип родини.

Постановка проблеми. Дослідження психологічних детермінант поведінки підлітків-правопорушників обумовлене соціальними потребами, оскільки суспільство є зацікавленим у створенні умов для розвитку повноцінної особистості. Для розкриття природи і причини соціально-психологічних відхилень у поведінці необхідно виходити з того, що вони є вираженням відношень між людьми, які склались у сім'ї та в суспільстві. Поведінка неповнолітніх правопорушників має свою специфічну природу і розглядається як результат соціопатогенезу, що відбувається під впливом різноманітних цілеспрямованих, стихійних, організованих чи неорганізованих дій на особистість підлітка, внаслідок чого він порушує загальноприйняті норми. Серед підлітків посилюється негативізм, демонстративна, стосовно дорослих, поведінка, частішають випадки проявів жорстокості й агресивності. Особистісні характеристики також відіграють важливу роль у формуванні агресивної поведінки, за якою стоять, на психологічному рівні, тривожність, підвищена збудливість, роздратованість, невпевненість у собі, загострення певних рис характеру та їх акцентуацій. Часто джерело таких реакцій криється у сімейному неблагополуччі і незадовільному відчутті свого положення і статусу серед однолітків та у кризі підліткового віку з появою почуття дорослості. Профілактично-корекційна робота з підлітками, які мають схильність до правопорушень потребує розробки певних нових форм, які б враховували стратегії їх поведінки та статевий диморфізм сучасних підлітків.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Аналіз наукових джерел дає можливість засвідчити, що багато вчених до основних причин правопорушень у підлітковому віці відносять фактори вікових змін і проблеми емоційного характеру, до яких можна віднести:

- високий рівень психопатизації, який характеризується агресивним ставленням до соціального оточення і прагненням до домінування (М. Алемаскін, Б. Бандура, А. Басс і А. Дарки, Я. Гошовський, В. Лютий, О. Кербиков, М. Ковальчук, Е. Фромм та інші);

- нестійкість емоційного стану, яка виявляється у частих змінах настрою, схильності до афективного реагування, недостатній саморегуляції (Р. Берон, А. Берковіц, Д. Річардсон, Г.М. Бреслав, К.Е. Ізард, Ю.М. Орлов та інші);

- внаслідок ознак депресивного синдрому, що простежується у скутості, тривожності і невпевненості у собі (О. Гуменюк, В. Васильєв, Ч. Висьневські, Г. Крайг та інші);

- різні нервово-психічні захворювання і відхилення (О.О. Александров, А.І. Захаров, А.Й. Міллер, М. Льюїс, К. Фішер та інші);

- із-за труднощів у соціальних контактах і навичках співробітництва (Р. і Дж. Байярд, Н.В. Греса, А.П. Закалюк, Н.В. Кулакова, Л. Мюррей, А.І. Селецький, С.А. Тарарухін, та інші).

Більшість психологів [2, 4, 5, 6, 8] виділяють в якості основних джерел, з яких підлітки можуть отримувати знання про асоціальні моделі поведінки, сім'ю, яка демонструє і водночас може закріплювати такі форми; взаємовідносини з однолітками, коли підліток відчуває, що у нього низький матеріальний і соціальний статус в групі; віртуальні моделі, які демонструють медіапростір, перш за все інтернет-ресурси.

Мета роботи. Метою публікації є з'ясування ступені залежності схильності до правопорушень від порушень у диспозиційних властивостях особистості підлітків.

Виклад основного матеріалу. Делінквентна (відхиляюча) поведінка є наслідком негативного процесу соці-

алізації особистості: в результаті порушення процесів ідентифікації й індивідуалізації підліток легко впадає в стан «соціальної дезорганізації», коли соціокультурні норми, цінності і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабшають чи суперечать один одному. Слід зазначити, що основною психологічною детермінацією правопорушень є несприятливе сімейне оточення і неблагополучні взаємостосунки у родині. Максималізм і бажання довести свою самостійність й дорослість, правовий нігілізм штовхає підлітків на девіантні вчинки (втечі, суїциди), в тому числі й на злочин. Основним проявом делінквентної поведінки у підлітків є явище «важковиховуваності», що виявляється в опорі дитини впливам дорослого. Важковиховуваність є наслідком недостатнього засвоєння підлітком позитивного соціального досвіду, в основному із-за недолюбленості, як до нього, так і між членами родини. Е. Фром [10] наголошує, що «доброякісна» агресивність є біологічно адекватна і сприяє підтриманню життя, що виступає як реакція на загрозу вітальним інтересам. «Злоякісна» – здатна зробити дитину ворожою, недовірливою, лякливою або неслухняною.

При подальшому поглибленні соціальної дезадаптації відбувається перехід до делінквентних, а згодом і до кримінальних форм поведінки. За статистичними даними на сьогодні злочинність серед неповнолітніх розподіляється таким чином: крадіжки – 70,5%, хуліганство – 6,2%, злочини в наркотичному сп'янінні – 2,8%, злочини проти життя і здоров'я – 2,1%, інше – 9,4% [1]. У середовищі неповнолітніх в останній час поширюються нові види злочинів, які раніше були притаманні лише дорослим. До них відносяться: торгівля наркотиками, розбійні напади на підприємців, комп'ютерні злочини, рекет в своєму середовищі та інше. При аналізі злочинної поведінки неповнолітніх виділяють такі типи порушень [5,6,8]:

а) випадкові, такі, що протирічать загальній спрямованості особистості – антидисциплінарні;

б) ситуативні з точки зору причини і ситуації, із-за загальної нестійкості особистісної спрямованості – антисоціальні;

в) при наявності підбурювання (намовляння), прикладу злочинної поведінки, що є результатом загального негативного орієнтування особистості у виборі середовища, проведення часу і безпосереднього варіанту дій – аутоагресивні;

г) в результаті злочинної установки особистості, яка включає активний пошук, організацію причини і ситуації для злочинних діянь, відповідних, відносно стійкої системи, антисоціальних оцінок і ставлень – делінквентні.

Аналіз таких типів правопорушень, дозволяє зазначити, що в їх основі лежать експресивні і інструментальні мотиви соціалізації поведінки. Диспозиційні властивості особистості, до яких відносяться когнітивно-оціночні, емоційно-регулятивні та функціонально-рольові властивості, завжди мають вирішальний вплив на формування соціальної зрілості людини. Недотримання персоніфікованих та соціалізованих норм поведінки часто пов'язано і з дисбалансом у диспозиційних властивостях особистості. Першочергове порушення диспозиційних властивостей особистості підлітка пов'язано із жорстоким ставленням до дитини у сім'ї, що провокує

розвиток схильності до насильства і підвищену агресивність, перетворюючи фізичну і моральну агресивність в життєвий стиль особистості. Відповідні порушення диспозиційних властивостей можуть виникати як внаслідок ординарної соціалізації поведінки, коли відбувається безпосереднє засвоєння навичок асоціальної поведінки, або як наслідок спостереження за такою, в результаті чого формується асоціальна готовність особистості. При парадоксальній соціалізації поведінки відповідні порушення у диспозиційних властивостях можуть відбуватися незалежно від наявного досвіду негативної взаємодії, а внаслідок пригнічення можливостей до самореалізації. Отже, порушення у диспозиційних властивостях проявляються у підвищеній агресивності, негативізмі, підозрливості, ворожості, образливості, ненависті, аутоагресії, гніву, вразливості, збудливості, афективних розладах.

Перевірка цього припущення здійснювалася під час емпіричного дослідження, яке було проведене серед 30 підлітків-правопорушників, на базі Управління державного департаменту України з питань виконання покарань (у Київському, Жовтневому й міжрайонних відділках кримінально-виконавчої інспекції м. Полтава). Головне завдання емпіричного етапу дослідження полягало у пошуку відповіді на питання про те, як змінюються диспозиційні властивості у підлітків, які здійснили правопорушення і яка ступінь цих змін.

Результати дослідження показали, що для більшості підлітків характерним є високий показник почуття провини (38%), що проявляється у докорах сумління, злості на себе за власні негативні риси та вчинки. 52,5% підлітків мають високу і вище середню тривожність, що є наслідком невпевненості у власних діях і глибоку невдоволеність собою через відчуття власної незграбності. Важливим джерелом тривожності можна вважати і внутрішній конфлікт, який переважно пов'язаний з порушенням у «Я»-концепції. Завищена самооцінка власної тривожності пов'язана з самоідентифікацією і психологічним порівнянням з дорослими й однолітками. У них все більш різко проявляється конфлікт між прагненням до особистісної автономії і одночасно страхом цього.

Дослідження рівня самооцінки психічних станів серед підлітків-правопорушників виявило у 45% високий показник фрустрації та

у 40% – ригідність, які пов'язані зі складнощами адаптації до зовнішнього середовища, «відірваністю» від реального життя, переживанням соціально-психологічного стресу стосовно сьогодення та невпевненістю у можливостях його подолання. Блокада життєсмислових потреб призводить до агресивної поведінки, особливо коли не сформовані інші способи реагування на фруструючі ситуації, коли блокується досягнення значимої мети.

Водночас зовнішньо у своїх негараздах вони звинувачують: соціальні мережі (32%), відношення до них батьків (30%), друзів, які були вже притягнуті до кримінальної відповідальності (15%), комп'ютерні ігри (15%), телебачення (8%). Часто це проявляється у високому рівні роздратованості, схильності до запальності, різкості, грубощів за найменших підстав (40%). Фізичні й вербальні провокації, параметри соціального середовища створюють дискомфортні умови для формування самоконтролю.

51,7% підлітків-правопорушників, відчуваючи самотність і власну непотрібність жодній людині, тому в якості захисного механізму використовують вербальну агресію, через застосування погроз, лайок, проклять в емоційній формі, особливо до тих, хто намагається їм робити зауваження або не підкорюється їхнім вимогам. За допомогою вербальних висловлювань вони сигналізують про образу, негативні почуття, напруженість у стосунках з близькими. Підлітки-правопорушники використовують агресивні прояви в основному для захисту свого «Я», внутрішнього світу, своїх думок, переживань щодо сімейного становища та відношення до них оточуючих. Це призводить до почуття ворожості, негативних оцінок інших людей і подій. Часто завищений рівень агресивності є показником недовіри до оточуючого світу, якщо в досвіді були випадки підступності або маніпулювання ними. Підлітки, що неуспішні у навчанні, намагаються виявляти свої агресивні прояви через непряму агресію (55%) і роздратування (30%) у інших видах діяльності, намагаючись таким чином самоствердитись в своїх очах та в очах однолітків.

Вивчення характерологічних особливостей показало, що більшість підлітків-правопорушників (33,3%) мають гіпертимний тип акцентуації. Підлітки цього типу не соромляться незнайомих, натомість їм бракує відчуття дистанції стосовно дорослих, наслідком чого є спалахи гніву, які викликані протидією оточуючих, щодо намагання пригасити бурхливу енергію підлітка. Вони часто провокують конфліктні ситуації в шкільному колективі, рано виявляють самостійність і незалежність, погано переносять режим і сувору дисципліну, легковажно ставляться до правил і законів. Також було з'ясовано, що 50% підлітків-правопорушників виховувалися у зовнішньо благополучних родинах, але 55% з них характеризуються низькою матеріальною забезпеченістю, тоді, як 15% – досить заможною, а 30% – оцінюють як низький культурно-освітній рівень батьків. Водночас 50% виховувалися у неблагополучних сім'ях: з них 45% – у конфліктних, 30% – у неповних, а 25% – у асоціальних і кримінальних сім'ях. Тому порушення у диспозиційних властивостях особистості часто проявляється у різних підліткових реакціях: протесту, групування, емансипації, «що хочу то і творю і ніхто мені не указ», прагненням до самоствердження (особливо через вживання алкоголю, наркотиків, хуліганських дій), емоційній невірноваженості, тощо. Цьому може слугувати і неадекватна самооцінка (дуже підвищена або занижена), яка стосується себе, своїх вчинків і дій. Також такі порушення у диспозиційних властивостях особистості проявляються у різного роду мотиваційних відхиленнях стосовно прагматично-ділової, комунікативно-когнітивної, соціально-адаптивної орієнтації. 57,5% підліткам-правопорушників притаманна висока імпульсивність, що характеризує типові вікові проблеми, які пов'язані з незбалансованістю процесів гальмування і збудження, що виявляється у недостатньому самоконтролі у спілкуванні й поведінці і є причиною не достатньо сформованої здатності до емоційно-вольового регулювання поведінки.

Тобто, узагальнюючи можемо зазначити, що схильність до правопорушень у поведінці підлітків часто детермінована порушеннями у «Я»-концепції та у дис-

позиційних властивостях особистості. Асоціальна поведінка у підлітковому віці виступає як своєрідний захисний механізм, який постає як перекручений спосіб задоволення потреби у спілкуванні та у домінуванні, самовираженості та самостверженні, як реакція на несприятливу атмосферу у сім'ї та жорстоке або бай-дуже поводження батьків.

Висновки. Була розглянута психологічна детермінація правопорушень у підлітковому віці, що є складним і багатограним процесом, на який впливає ціла низка чинників, особливо дисгармонія із значимими іншими та параметри сімейного середовища. Отримані результати вивчення чинників, які впливають на психологічну детермінацію правопорушень у поведінці підлітків показали, що негативізм, опозиційна манера в поведінці, від пасивного протистояння до активної боротьби проти встановлених правил, вимог та несправедливості у родині і суспільстві призводить до асоціальних реакцій, ворожості, вибухів злості, конфліктів, які через правопорушення отримують свою розрядку і заміщують заблоковані потреби. Першочергово правопорушення виникають як ситуативні явища, джерелом яких, в основному, є зовнішні обставини, але в ситуації їх системного повторення, при відсутності відповідної оцінки й корекційного впливу, вони набувають постійний характер, відриваючись від ситуації і перетворюючись у стратегію асоціальної поведінки. Тому основний важіль психологічної роботи з такими дітьми – це створення й організація таких профілактично-корекційних програм, які найбільш ефективно зможуть вплинути на позитивну «Я» концепцію та на їх вміння вирішувати проблеми соціально-позитивними способами, з урахуванням комплексної гомогенної підтримки всього соціуму.

Література

1. Бандурка І.О. *Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозалежність: монографія.* / І.О. Бандурка. Х.: Золота миля, 2014. 280 с.
2. Баранова Н. *Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків* / Н. Баранова. // *Психолог.* 2005. № 36. С.17-24
3. Байярд Р.П., Байярд Дж. *Ваш беспокойный подросток.* / Роберт и Джин Байярд. М., 1991.
4. Грєса Н.В. *Психологічні особливості локусу контролю неповнолітніх правопорушників з різним ступенем усвідомлення провини* / Н.В. Грєса. // *Вісник ХДПУ ім. Т.С. Сковороди. Психологія.* Харків: ХДПУ, 2008. Вип.25. - С.56-64.
5. Васильєва Ю. *Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения* / Ю. Васильєва // *Психологический журнал.* Т. 18. 1997. № 9. С.58-75.
6. Іванова В.В. *Причини та форми агресивної поведінки підлітків* / В.В. Іванова. // *Практична психологія та соціальна робота,* 2000. № 5.
7. Клейберг Ю.А. *Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов.* / Ю.А. Клейберг. М., 2001.
8. Мақсимова Н.Ю. *Основы психологии девиантной поведінки: Підручник.* / Н.Ю. Мақсимова. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
9. Столяренко А.Д. *Агрессивность и агрессивное поведение молодежи* / А.Д. Столяренко. *Педагогическая психология: Учебн. пособие для студ. вузов. Ростов-на-Дону.* 2000. С.200-208
10. Фромм Э. *Психологический подход к пониманию агрессивности* / Эрих Фромм. *Анатомия человеческой деструктивности.* М., 1998. С.119-130.

References

1. Bandurka I.O. Dity, sim»ya, zlochynnist' nepovnitnikhi: vzayemozalezhnist': monohrafiya / I.O. Bandurka. Kfi.: Zolota mylya, 2014. 280 s.
2. Baranova N. Psykholohichna ahresyvnyi ta konfliktnosti u pidlitkiv / N. Baranova // Psykholohi. 2005. № 36. S. 17-24.
3. Bayyard R.T., Bayyard Dzh. Vashi bespokoyyny podrostok / Robert i Dzhin Bayyard. M., 1991.
4. Hresa N.V. Psykholohichni osoblyvosti lokusu kontrolyu nepovnitnikhi pravoporushnykiv z riznym stupenem usvidomlennya provyny / N.V. Hresa. // Visnyk KfiDPU im. H.S. Skovorody. Psykholohiya. Khar'kiv: KfiDPU, 2008. Vyp.25. S. 56-64.
5. Vasil'eva Yu. Osobnosti smyslovy sferi lichnosti pri narusheniya kfi sotsial'noy regulatsii povedeniya / Yu. Vasil'eva // Psykholohicheskyy zhurnal. T. 18. 1997. № 9. S. 58-75.
6. Ivanova V.V. Prychyny ta formy ahresyvnyi povedinky pidlitkiv / V.V. Ivanova // Praktychna psykholohiya ta sotsial'na robota, 2000. № 5.
7. Kleyberg Yu.A. Psykholohiya deviantnogo povedeniya: Ucheb. posobie dlya vuzov / Yu.A. Kleyberg. M., 2001.
8. Maksymova N.Yu. Osnovy psykholohiyi deviantnogo povedinky: Pidruchnyk / N.Yu. Maksymova. K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyiv's'kyi universytet», 2008. 439 s.
9. Stolyarenko L.D. Agressivnost' i agresivnoe povedenie molodezhi / L.D. Stolyarenko. Pedagogicheskaya psykholohiya: Uchebn. posobie dlya stud. vuzov. Rostov-na-Donu. 2000. S. 200-208
10. Fromm E. Psykholohicheskyy podkhod k ponimaniyu aggressivnosti / Eriki Fromm. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti. M., 1998. S. 119-130.

Chaikina N.O.,

PhD in Psychology, Doctor of Philosophy, Associate professor of Psychology Department Poltava National V.G. Korolenko Pedagogical University, nataliyachaikina@gmail.com

Ukraine, Poltava

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF ADOLESCENTS OFFENDERS BEHAVIOR

In the article was analyzes essence of psychological determinants of adolescent offenders behavior as a result of sociopathogenesis. Peculiarities of personality traits that influence on antisocial behavior of adolescent offenders and source of such reactions were considered. It was noted that the main causes of delinquency in adolescence include factors of age changes and emotional problems.

Results of the study about degree of dependence of the propensity to delinquency on violations in the dispositional properties of adolescents' personality were presented. Indicators of guilt, verbal and nonverbal aggression, types of one's own reactive anger and character accentuations, as well as the type of family in which such a teenager lives were analyzed. Attention was focused that violations in the dispositional properties of adolescent offenders directly depend on the relationship in the family and importance of the adolescent's in it.

It should be noted that violations in the dispositional properties of personality are manifested in various motivational deviations in relation to pragmatic-business, communicative-cognitive, social-adaptive orientation and in the «I» -concept of adolescent offenders.

Key words: adolescent offender, sociopathogenesis, dispositional personality traits, antisocial behavior, family type.

